

DOI: 10.7596/taksad.v2i3.254

Kitâb-ı Melheme’de Dudak Uyumu

Nimet KARA*

Öz

Dudak uyumu; kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde de düz, yuvarlak ünlü varsa sonraki hecelerde dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin bulunmasıdır. Türkçenin dönemleri ve diğer sahalarında dudak uyumu bir kurallaşma eğilimi göstermemiştir. Eski Türkçe döneminde istisnalar dışında genel bir dudak uyumu söz konusu olmasına rağmen Eski Oğuz Türkçesi döneminde bu uyum bozulmuş hatta neredeyse yok olmuştur. Bu dönemde bazı ekler sürekli düz, bazı ekler ise sürekli yuvarlaktır. Eski Oğuz Türkçesinden sonra Osmanlı Türkçesinin büyük bir kısmında da tam olarak bir uyum söz konusu değildir. Dudak uyumunun bir sisteme oturması 18. yüzyılda, Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine geçiş evresinde yani Orta Osmanlı Türkçesi döneminin son zamanlarında olmuştur.

Bu çalışmada, XVI. yüzyılda yazılmış olan Kitâb-ı Melheme adlı eser, dudak uyumu açısından değerlendirilecektir. Çoğunlukla Eski Oğuz Türkçesi dönemini yansıtan bu metin, özellikle dudak uyumu açısından Eski Oğuz Türkçesinden farklı bir yapı gösterir. Bu farklılık da uyuma geçişi yansıtan kelime tabanları ve eklerde görülür. Kelime tabanları ve ekler, yuvarlaklaşma ve düzleşme olayları çerçevesinde incelenecek, kelime tabanlarının ve eklerin Eski Oğuz Türkçesindeki durumları göz önünde bulundurularak metindeki şekilleri değerlendirecek ve böylece bu dönemde dudak uyumunun gelişimi konusunda bir sonuca ulaşılabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kitâb-ı Melheme, dudak uyumu, Klasik Osmanlı Türkçesi, kelime tabanları, ekler.

* Dr., Karabük Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü, nimet_kara58@hotmail.com

Labial Harmony in Kitab al-Malhama

Abstract

Labial Harmony occurs when an unrounded vowel in the first syllable is followed by unrounded vowels or when a rounded vowel in the first syllable is followed by narrow rounded or unrounded wide vowels. Labial Harmony doesn't have the tendency of levelling in the periods of Turkish language and its other areas. Although there was general labial harmony apart from exceptions in the old Turkish period, this harmony was destroyed and it was nearly disappeared in old Oghuz Turkish. In this period, some affixations were permanently unrounded or some of them were permanently rounded. After The Oghuz Turkish period, there was no complete labial harmony in most part of The Ottoman Turkish. Labial Harmony was enabled systematically in the period of passing from Oghuz Turkish to Turkey Turkish, that is, in the late Ottoman Turkish.

In this study, Kitab al-Malhama, written in the 16th century, will be assessed in terms of labial harmony. This text reflecting Oghuz Turkish period is different from The Old Oghuz Turkish especially in terms of labial harmony. This difference is seen in the word bases which reflects passing harmony and affixes. Word base and affixes will be studied within the frame of labialization and delabialization. Taking into consideration the situation of word bases and affixes in The Old Oghuz Turkish, their images in the text will be assessed so that a conclusion about the development of labial harmony in this period will be presented.

Key Words: Kitab al-Malhama, labial harmony, Introduction to Classical Ottoman Turkish, etymology of Turkish words, affixes.

Giriş

Kitâb-ı Melheme, Pervane Abdullah tarafından Sofya'da Hicri 960 (Miladi 1552) tarihinde kaleme alınmış, her bir varakta 9 satır olan 145 varaklık mensur bir eserdir. Melheme; ay ve güneş tutulması, yeni ay görünmesi, şiddetli kar veya yağmur yağması,

deprem olması, yıldırım düşmesi gibi doğa olaylarından hareketle gelecekte haber veren metinlerin adıdır. Kitâb-ı Melheme harekeli nesih yazı stili ile yazılmıştır.

Bilindiği üzere Türkçede iki çeşit ünlü uyumu vardır. İlki damak (önlük-artlık, kalınlık-incelik) uyumudur ki bu uyum, Türkçenin temel ses uyumudur. Damak uyumu; Türkçe kökenli kelimelerde ya ön sıradan (ince) ya da art sıradan (kalın) ünlülerin bulunmasıdır. İkincisi ise dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumudur. Dudak uyumu; kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde de düz, yuvarlak ünlü varsa sonraki hecelerde dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin bulunmasıdır. Yani bir kelimedede ünlülerin düzlük yuvarlaklık bakımından birbirine uymasındır.

Eski Türkçede bazı istisnalarla birlikte genel olarak mevcut olan dudak uyumu sistemi (Gabain, 1988: 36) Eski Oğuz Türkçesi döneminde büyük ölçüde bozulmuş hatta neredeyse yok olmuştur.

Günümüz Türkiye Türkçesinin yazı dilinde ve kısmen Eski Türkçe döneminde düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum gösteren şekillerin Eski Oğuz Türkçesi dönemi eserlerinde çeşitli sebeplerden dolayı uyum dışı kaldığı bilinmektedir. Dudak uyumunun Eski Oğuz Türkçesinde bozulmasında;

- Eski Türkçe döneminde veya daha sonraki dönemlerde dudak uyumuna girmeyen bazı kelimelerin Eski Oğuz Türkçesinde de uyumsuzluklarını korumaları,
- Dudak ünsüzlerinin yanlarındaki bazı düz ünlüleri yuvarlaklaştırması,
- Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki ğ/g ünsüzlerinin bu dönemde eriyip kaybolurken yanlarındaki ünlüleri yuvarlaklaştırması,
- Düz ünlülü kök ve gövdelere hep yuvarlak ünlülü eklerin gelmesi ve böyle kelimelerin sayılarının oldukça çok olması gibi etkenler rol oynamıştır.

Bütün bunların yanında Eski Oğuz Türkçesinin ilk dönemlerinden itibaren çok az da olsa dudak uyumuna aykırı düşmeyen yapılarla da karşılaşılır: ‘*et-dik, gir-ip, yoldaş-ı-m vb.*’ (Mansuroğlu, 1998: 252)

XV. yüzyıldan itibaren uyuma giren örnekler artar. Hatta bu dönem metinlerinde uyumlu ve uyumsuz örneklerin yani ikili şekillerin bir arada kullanılması ayrı bir dikkat konusudur.

Mustafa Özkan’ın incelediği Gülistan Tercümesi’nden (1993) alınan örnekler bu ikili şekilliği kanıtlar niteliktedir:

devletlen-üp (29b-12), *diy-üp* (68a-3) / *az-ıp* (29b-5), *al-ıp* (31b-3)

bünyad-ı (18b-1), *el-i-ni* (2b-7) / *ev-ü-ne* (15b-7), *ogl-u-nı* (63b-8) (Özkan, 1993: 98.)

Kitâb-ı Melheme'nin yazılış tarihi (16. yy.) Osmanlı Türkçesinin ilk asırlarına yani Klasik Osmanlı Türkçesine Giriş dönemine tekabül eder. Bu dönemde Osmanlı Türkçesi ses ve şekil özellikleri bakımından büyük ölçüde Eski Oğuz Türkçesi ile aynıdır. Bu yüzden eserdeki dudak uyumu Eski Oğuz Türkçesinde gördüğümüz dudak uyumuna benzer şekildedir. Fakat bazı kelime tabanları ve eklerdeki değişiklikler, artık bu dönemde dudak uyumunun başladığını göstermektedir. Ayrıca bazı kelime ve eklerin ikili (alternation- hem yuvarlak hem düz) şekilde yazılması da dudak uyumunun bu dönemde yavaş yavaş başladığının işaretidir.

Türkçe ses yapısının temelini oluşturan düzlük-yuvarlaklık uyumunu Muharrem Ergin “Dudak uyumunda, sonra gelen önce gelene tabi olduğu için düzlük-yuvarlaklık uyumunda kelime köklerinde sonraki hecelerin durumunu ilk hecenin vokali tayin eder (Ergin 2011: 73).” şeklinde açıklar. Oğuz Türkçesinde ve Klasik Osmanlı Türkçesi dönemlerinde ise bu tanıma uygun olmayan bir durum söz konusudur. Bu duruma sebep olarak -g ünsüzünün düşmesi ve kendinden önceki düz ünlüyü yuvarlaklaştırması, dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ve Eski Türkçede de dudak uyumuna girmeyen kelimelerin bu durumlarını Oğuz Türkçesinde ve Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde de bu uyumsuzluklarını devam ettirmesi gibi etkenler sayılabilir.

1. **Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bulunmayan Kelime Tabanları**

Sözcük kök ve gövdelerindeki düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumsuzluk metnimizde de bazı örneklerde görülmektedir.

Kalın ünlülü kelimeler:

➤ *ağu* 53b/9; *altını* 22b/5, 76a/9; *aruk* 14b/1, 41a/4, 43a/3; *banbu(ğ)ı* 100b/9; *batusından* 9a/7, 9b/6, 141b/5; *karlağuş* 137b/4; *kırağı* 16a/3, 115b/6; *kızamuk* 29a/1; *şaru* 41b/7; *tarudan* 99b/9; *yavuz* 6a/9, 23b/4, 61b/6; *yılduz* 7b/6, 7b/7, 8a/4

➤ *kırı* 41a/5, 43b/8, 44b/5; *kırı-ya* 61b/1, 142a/9; *kızı* 24b/4, 62b/2, 74b/2; *uğrı* 6a/6, 7a/3, 10a/1

İnce ünlülü kelimeler:

➤ *bitün* 65a/6, 74b/3; *çiseğü* 115b/6; *eksük* 4a/5, 5a/2, 6b/3; *eyü* 4a/1, 7b/3, 11a/1; *gerü* 13b/7, 135b/1; *girü* 25a/1, 77b/3, 99a/3; *icün* 102a/5; *içün* 120b/4; *ikindüden* 113b/4; *kendü* 34b/8, 69a/9, 71b/8; *keşür* 102a/5

➤ *gümişi* 22b/6, 76a/9; *köti* 137b/8; *öriye* 43a/4; *süci* 23a/3, 26b/5, 52b/4

2. İki Şekilli Kelime Tabanları

Metnimizde bazı kelimelerin hem düz hem de yuvarlak ünlü ile yazıldığı görülmektedir:

Kalın ünlülü kelimeler:

➤ *dumağı* 13b/2 ~ *dumağı* 44b/3; *kırtulalar* 72a/6 ~ *kırtula* 133b/3; *kuruya* 8b/1, ~ *kurı* 41a/5; *tanlacık* 5a/1 ~ *tanlacık* 87a/4; *yıldırım* 11a/8 ~ *yıldırım* 108b/1

İnce ünlülü kelimeler:

➤ *çiseği* 41b/1 ~ *çiseğü* 115b/6; *semirse* 30a/7 ~ *semüre* 27b/6, *semürür* 62b/3; *semiz* 26b/5 ~ *semüz* 1b/6; *yürümege* 41b/7, *yürürken* 54b/6 ~ *yüriye* 81b/9

3. Eklerde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunu

Kelime köklerinde düzlük-yuvarlaklık uyumunda sonraki hecelerin durumunu ilk hecenin ünlüsü belirler. Eklerde de durumu Muharrem Ergin şu şekilde açıklar: “Köklerle eklerin birleşmesinde ise ekin vokalinin tayin eden vokal kökün son hecesindeki vokaldır. Kökün son vokali düz ise ekin vokali düzlük uyumuna göre, yuvarlak ise yuvarlaklık uyumuna göre tayin edilir. Kökün son vokalinden önceki vokallerin başka olması ekin vokaline tesir etmez (Ergin 2011: 74).” Fakat daha önceden de belirttiğimiz gibi Oğuz Türkçesinde ve metnimizin yazıldığı Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde sözüklere olduğu gibi eklerde de düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı pek çok durum vardır. Bu durumun sebebi, bazı eklerde ilk durumlarındaki uyumsuzlukların devam etmesi iken bazı eklerde ise; dudak ünsüzlerinin etkisi, -g ünsüzünün düşmesi, örneksime gibi sebeplerle ünlüler yuvarlaklaşmış ve dudak uyumuna aykırı bir durum söz konusu olmuştur.

3.1. Yuvarlak Ünlülü Ekler

- **İyelik 1. çokluk eki + (U)muz**

Eski Türkçede, eklendiği sözcüğün ünlü durumuna göre her iki uyuma da girebilen bu ek, metnimizde kurallı olarak yuvarlak kullanılan eklerdendir. Bu sebeple düz ünlülü sözcüklerde uyum aykırılığı ortaya çıkarmaktadır. “Ek, genel olarak bütün Eski Anadolu metinlerinde yuvarlak olduğuna göre, ortaya çıkan bu uyum bozukluğu, -m’nin yuvarlaklaştırma etkisine bağlanan daha sonraki bir ses gelişmesi olarak kabul edilmelidir (Korkmaz 1973: 109).” Metnimizdeki örnekler şunlardır:

➤ *anamuz* 126b/2 *yilumuz* 6a/5

- **İlgi eki +(n)Uñ**

Eski Türkçe devresinde ünlü uyumuna tabi olan ekin ünlüsü (Gabain 1988: 63) Oğuz Türkçesinde de sürekli yuvarlaktır (Timurtaş 1994: 34). Metnimizdeki örnekler şunlardır:

➤ *anlaruñ* 2a/5, *anuç* 27a/6, *ayuñ* 15a/9, *bularuñ* 105a/4, *kışuñ* 42b/9, *şabatıñ* 42b/5

- **Bildirme 3. teklik eki +dUr**

Metnimizde de sürekli yuvarlak ünlü ile yazılan bu eki Zeynep Korkmaz “tur-yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden çıkan bu ek, ekleşmiş –dur şeklindeki kullanımında, dil benzeşmesine göre inceli kalınlı şekillere girebildiği hâlde, yapısından gelen yuvarlaklık dolayısıyla –durur yalın ya da –dur /-dür ekleşmiş şekillerinde, dudak benzeşmesine aykırı durumunu devam ettirmiştir (Korkmaz 1973: 113)” şeklinde açıklamıştır:

➤ *aydur* 1b/3, *budur* 27a/2, *degildir* 126a/7, *eyüdür* 1b/7, *eylüdür* 118a/6

- **İsimden yokluk ismi yapma eki +sUz**

Eski Türkçede dudak uyumuna uyan bu ekin (Gabain 1988: 36) Oğuz Türkçesi döneminde ünlüsünün yuvarlaklaşarak uyum dışına çıkması +IU ekini örnekseme etkisiyle olmuştur (Timurtaş 1981: 34) ve metnimizde de kurallı olarak uyum dışında kalmıştır:

➤ *belürsüz* 13a/2, *ıssuz* 47b/8, *kaşaqsuz* 17a/7, *sebbsüz* 63b/6, *vahtsüz* 43b/2

- **İsimden sıfat yapma eki +IU**

Eski Türkçede düzlük-yuvarlaklık içinde olan (Gabain 1988: 36, 44) bu ek metnimizde daima yuvarlak ünlülüdür. “Eski Türkçeden daha eski çağlarda düz ve yuvarlak şekilleriyle kullanılan +lığ/ +lig sıfat ekinin son sesindeki -ğ/ -g ünsüzünün erimesiyle meydana gelen bu ek türü, bir ara ses evresinden geçerek kaybolan -g’nin geride kalan ünlüyü yuvarlaklaştırması

sebebiyle, Oğuz Türkçesi metinlerinde dudak benzeşmesine aykırı bir durum almıştır. Bu ses yapısı ile +lu/+lü eki, Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine uzanan tarihî gelişme çizgisi üzerinde bir orta evreyi temsil etmektedir. Daha sonraki devirlerde dudak benzeşmesi bakımından yeniden uyuma girecektir (Korkmaz 1973: 110).” Metnimizdeki örnekler şunlardır:

➤ *adlu* 21b/7, *ayaıklu* 2a/8, *bellü* 47b/7, *bulutlu* 29b/4, *dürlü* 14b/6, *gizlü* 19a/2

• **İsimden isim yapma eki +AcUK**

Metnimizde tek yerde geçen bu ek yuvarlak ünlüdür:

➤ *azacuç* 5a/1, 5b/5

• **İsimden isim yapma eki +AGU**

Metnimizde iki yerde geçen bu ek iki örnekte de yuvarlak ünlüdür:

➤ *kırağı* 16a/3, *tumağı* 114b/3

• **İsimden isim yapma eki +sul**

İşlek olmayan eklerdendir. Oğuz Türkçesinde olduğu (Gülsevin 1997: 119) gibi metnimizde de yuvarlak ünlüdür. Tek örneği vardır:

➤ *yoksul* 14b/6, 19a/5, 19b/2...

• **Filden isim yapma eki -gUn**

Oğuz Türkçesinde olduğu gibi (Timurtaş 1994: 79-80) gibi metnimizde de bu ekin ünlüsü yuvarlaktır:

➤ *kırğun* 14a/2, *sürgün* 108a/6

• **Filden isim yapma eki -mUr**

Çok fazla işlek olmayan bu ek Oğuz Türkçesinde olduğu gibi (Gülsevin 1997: 42) metnimizde de yuvarlak ünlüdür. Tek örneği vardır:

➤ *yağmur* 3a/4, 4a/6, 7a/7...

• **Filden isim yapma eki - (U)k**

Eski Türkçe devresi ve Oğuz Türkçesinde olduğu gibi (Gabain 1988: 54; Timurtaş 1994: 29) metnimizde de bu ek yuvarlak ünlüdür:

➤ *açuk* 17a/6, *artuk* 62b/1, *ayruk* 88a/5, *bölük* 59b/7, *büyük* 2b/2, *çürük* 82a/5

- **Filden isim yapma eki –GU**

Dudak uyumu bakımından Eski Türkçe ile paralel giden bir ek türüdür. (Korkmaz 1973: 110) Oğuz Türkçesi sahasında da olduğu (Gülsevin 1997: 119) gibi metnimizde de yuvarlak ünlüdür:

➤ *çisağu* 115b/6, *gözü* 83b/1, *kağı* 13a/7, *sevgü* 116a/8

- **Filden fiil yapım eki – (U)r**

Bağlantı ünlüsündeki yuvarlaklık sebebiyle, kurallı olarak dudak benzeşmesine girmemiş olan eklerdendir. (Korkmaz 1973: 112) Metnimizde de bu ekte dudak benzeşmesi görülmez, ünlüsü daima yuvarlaktır:

➤ *belür-* 6b/4, *bişür-* 75b/4, *çevür-* 46a/9, *degür-* 19a/8, *degşür-* 137a/2

- **Sıfat fiil eki –dUK**

Oğuz Türkçesi döneminde olduğu gibi metnimizde ünlüsü yuvarlaktır:

➤ *bırakduğu* 126b/7, *bulandığı* 87b/3, *dedükleri* 42b/3, *deprendiği* 86a/6, *didükleri* 41a/1

- **Zarf fiil eki –dUKÇA**

-dUK geçmiş zaman sıfat-fiil eki ile –CA eşitlik ekinin birleşmesinden oluşan bu ek Oğuz Türkçesinde olduğu (Gülsevin 1997: 131) gibi metnimizde de yuvarlak ünlü ile yazılmıştır. Tek örneği vardır:

➤ *geldükçe* 42b/5

- **Geniş zaman eki –Ur**

Oğuz Türkçesinde olduğu (Timurtaş 2005: 52) gibi -ur/-ür geniş zaman ekinin -ır/-ir şekli metnimizde de yoktur:

➤ *açılır* 42a/6, *arturur* 113a/1, *belürür* 114b/3, *bildürür* 1b/2, *buyurur* 52b/9

- **Emir kipi 3. T.K. eki –sUn**

Eski Türkçe devresinden beri emir 3. şahıs eki -sun'un (*eski şekli –zun-‘dur*) vokali daima yuvarlaktır. Eski Türkiye Türkçesinde varlığını muhafaza eden bu yuvarlaklık imlaya

son zamanlara kadar gitmiştir. (Timurtaş 2005: 49) Metnimizde üç örneği görülen bu ek daima yuvarlak ünlülü yazılmıştır:

- *dursun* 101a/1, *işlesün* 41b/3, *yemesün* 41a/7

Yuvarlak ünlülü eklerin metnimizdeki durumu yukarıda ele alınmıştır. Metnimizde Oğuz Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi yuvarlak ünlü ile yazılan eklerin bazıları ikili şekilde yazılmış olsa da eklerde genellikle bir yuvarlaklaşma hâkimdir.

3.2. Ünlüsü düzleşebilen yuvarlak ünlülü ekler

• Kalıplaşmış yön gösterme eki +ArU~ +ArI

Kalıplaşmış durumdaki “+aru/+erü” yön gösterme hâli eki, Eski Türkçedeki +*garu/gerü* ekinin Oğuz Türkçesindeki biçimidir. Anadolu sahasında Oğuz Türkçesi metinlerinde son sesi yuvarlak olan bu ek, metnimizde de genellikle yuvarlak ünlüsünü korumuş; ancak, iki örnekte düz ünlüyle tespit edilmiştir:

- *aη+aru* 143b/9, *il+erü* 113b/7
- *yuq+aru* 7b/1~ *yuqarı* 42b/1, 117a/5

• İsimden isim yapma eki +cUK+ ~ +cIk

Oğuz Türkçesi metinlerinde sürekli yuvarlak ünlülü olan bu ek (Korkmaz 1973: 110) 5 yerde geçmektedir. Bu yerlerde 3 defa yuvarlak 2 defa düz ünlülü şekilleriyle kullanılmıştır:

- *karıcuq* 42a/8, *taqlacuq* 87a/4
- *oqlancuq* 50a/9
- *taqlacıq* 5a/1, *havacıq(ğ)* 104a/5

• Zarf fiil eki -(y)UP

“(y)UP zarf-fiil eki bağlantı ünlüsünün -b, -p ünsüzlerinin etkisi altında yuvarlaklaşması sebebiyle Eski Türkçedeki şeklinden ayrılarak Oğuz Türkçesinde dudak benzeşmesine aykırı bir ek durumuna geçmiştir (Korkmaz 1973: 111).” Metnimizde yer yer -b yer yer -p ünsüzü ile yazılan bu ekin ünlüsü sadece 2 yerde düz geri kalan örneklerde ise yuvarlak ünlü ile yazılmıştır:

- *dutışıp* 114a/4, *enip* 32a/8
- *alup* 88b/3, *çıqup* 25b/3, *degşürüp* 137a/2
- *bulanup* 129b/2, *dutılup* 64b/8

İncelemediğimiz eserde bu ekler, genel itibarıyla Oğuz Türkçesi devresindeki ses yapılarını muhafaza etmiş, ekseriyetle ünlüleri yuvarlak olmakla birlikte yer yer düzleşmeye başlamış ve uyuma girmiştir.

4. Düz Ünlülü Ekler

• İyelik 3. T.K. +(s)I(n)+

Metnimizde bu ek daima düz ünlülü şekliyle kullanılmış ve dudak uyumuna uymamıştır. “Ekteki vokal daima düzdür, imlası değişmeksizin son zamanlara kadar devam etmiştir (Timurtaş 2005: 53).” Metnimizdeki örnekler şunlardır:

➤ *adı* 13a/2, *ağacı* 71b/5 *ağrısı* 17a/2, *anası* 126b/4, *arasında* 3b/7, *batusında* 141a/6

• Belirtme eki +(y)I

Belirtme eki *-ı*, *-i* metnimizde hep düz olarak kullanılmakta ve düzlük-yuvarlaklık uyumundaki uyum dışı durumunu devam ettirmektedir. “Eski Türkçede, isimlere gelen akuzatif eki olan *-ğ*, *-g*; yuvarlak vokalli kelimelerde kullanıldığı zaman *-(u)ğ*, *-(ü)g* şeklindedir. Eski Türkiye Türkçesinde ise daima *-ı*, *-i* şeklindedir. Müteakip yüzyıllarda vokal ahengine uymakla beraber imlası son zamanlara kadar klişe olarak *-ı*, *-i* şeklinde devam etmiştir (Timurtaş 2005: 52).” Metnimizdeki örnekler şunlardır:

➤ *bunları* 129b/3, *begi* 116a/5, *hāriciyi* 108a/4, *kalÖayı* 75a/6, *sağsıyı* 100a/3, *şuyı* 31b/3

• Birliktelik eki +(y)IIA

Bu ek metnimizde daima düz ünlülü şekliyle kullanılmıştır:

➤ *anuğula* 53a/9, *gücile* 99a/5, *ilile* 107a/8, *kılcıla* 143a/3, *ölümile* 85b/4, *yelile* 42b/6

• İsimden İsim Yapma Eki +IIK

İsimden soyut isimler türeten bu ek (Korkmaz 1973: 115) metnimizde genellikle düz ünlülü kullanılmıştır:

➤ *beglik* 43b/6, *çekirgelik* 6b/2, *ürkülük* 50a/3, *varlık* 133a/4, *yağlılık* 21a/6

• Aitlik eki +KI

Aitlik eki, “Eski Türkçede ekin +ki ve +kı olarak iki şekli vardır. +kı şekli Oğuz Türkçesinde de görülür. Hatta Batı Türkçesinin bu ilk devrinde ekin kalın şeklinin başındaki konsanantın ötümlüleşip yumuşadığı (k>ğ) bile olmuştur (Ergin 2004: 163).” bu özelliklerini metnimizde de devam ettirmektedir:

➤ *dağdağı* 103b/3, *evvelki* 1b/2, *kankı* 8a/4, *özdekine* 128b/4, *yabandağı* 15a/1, *yerindeki* 75a/6

- **İsimden isim yapma eki +CI**

Metnimizde sadece iki yerde geçen bu ek kullanıldığı yerlerde Eski Türkçe ve Oğuz Türkçesinde olduğu (Gabain 1988: 43; Gülsevin 1997: 115-116) gibi daima düz ünlüdür:

➤ *yolcu* 51b/6, *ekinci* 27b/4

- **Öğrenilen geçmiş zaman eki –mİş**

“Eski Türkçede ekin içindeki vokal, kökün vokaline uyup yuvarlaklaşabildiği hâlde bu devrede düzdür (Timurtaş 2005: 54).” Bu ek metnimizde de daima düz ünlüdür.

➤ *bitmiş* 138b/8, *demiş* 89b/9, *ekilmiş* 143b/4, *etmişdür* 63a/1, *gelmişdür* 126b/2

- **Gelecek zaman eki –(y) IsAr**

Oğuz, Türkmen ve Kıpçak unsurlarının geliştirdiği Türk dili kollarında görülen bu ek, Oğuz Türkçesi devrinde olduğu gibi metnimizde de ilk ünlüsü bakımından dudak benzeşmezliğine sebep olan bir ektir:

➤ *olısar* 22a/1, *geliser* 138a/4

- **Görülen geçmiş zaman 3. T.K. eki –dİ**

Eski Türkçe ve Oğuz Türkçesine paralel olarak (Gabain 1988: 80; Timurtaş 1994: 120) görülen geçmiş zaman 3. Teklik kişi eki, düz-dar ünlülü şeklini devam ettirmiştir:

➤ *aydı* 12b/7, *çaldı* 42b/7, *çodı* 27a/6, *oldı* 16a/2, *urdu* 53b/5

- **Fillerde 2. T.K. eki –sIn**

Zamir kökenli olan bu ekteki ünlü Oğuz Türkçesi döneminde olduğu gibi (Timurtaş 2005: 54) metnimizde de daima düz ünlüdür:

➤ *dutasın* 5b/1, *e(d)esin* 75a/1, *çalasın* 113b/4, *çoyasın* 99b/8

- **Zarf fiil eki –(y)IcAK**

Bu ekin Oğuz Türkçesi döneminde ve metnimizde daima düz ünlü ile yazılmasını Zeynep Korkmaz şu şekilde açıklamıştır: “Önses ünlüsü düz-dar durumunu koruduğundan, Eski Anadolu Türkçesinde istisnasız olarak dudak benzeşmesine girmemiş bir ek türüdür (Korkmaz 1973: 117).” Metnimizdeki örnekler şunlardır:

➤ *deprenicek* 98a/4, *geçicek* 11a/4, *gelicek* 41a/9, *olıcağ* 36b/1, *varıcağ* 77b/2

- **Zarf fiil eki –(y) Inca**

Eski Türkçedeki şekli *-gınca*, *-gince* olan ve vokali daima düz olan (Timurtaş 2005: 55) bu ek metnimizde 2 yerde geçmiş ve düz ünlülü kullanılmıştır:

➤ *çıgınca* 114a/9, *varınca* 114a/8, 143b/9

- **Zarf-fiil eki –(y)IncAK**

Metnimizde 1 yerde geçen bu ek düz ünlülü şekliyle kullanılmıştır:

➤ *varıncağ* 27a/5

Oğuz Türkçesi devresinde sürekli düz ünlü taşıması sebebiyle dudak uyumunu bozan ekler, metnimizde de genel itibariyle düz ünlü kullanılarak yazılmıştır. Bazı ekler, kimi yerde bir veya birkaç kimi yerde ise daha çok sayıda yuvarlak şekilli örnekleriyle kullanılmıştır. Bu ünlüsü yuvarlaklaşan ekler, ekseriyetle kelime kök ve gövdelerindeki yuvarlak ünlülü hecelerden sonra gelerek uyuma tabi olmuşlardır. Bu durum bize bu dönemde dudak uyumunun yavaş yavaş başladığının kanıtıdır.

4.1. Ünlüsü Yuvarlaklaşabilen Düz Ünlülü Ekler (İkili şekiller)

- **Fülden fiil yapma eki –(I)l**

Eski Türkçe devrinde ünlü uyumlarına giren ekin yardımcı ünlüsü (Gabain 1988: 59) Oğuz Türkçesi döneminde ekin bünyesine dahil olmuş ve genellikle düzleşerek uyum dışına çıkmıştır (Ergin 2004: 26-27; Timurtaş 2005: 54). Metnimizde bu ek bazen düz bazen yuvarlak ünlü ile kullanılmıştır:

➤ *açıla* 39a/4, *başıla* 23b/7, *denilmiş* 99b/7, *dirile* 128a/8

➤ *dökilse* 8a/7, *dutula* 12a/4

➤ *döküle* 10b/6, *bozulmağ* 28a/2, *dutulmağ* 6b/1, *götürüle* 116a/9, *tutulsa* 6a/8, *görülse* 84b/4

➤ *şişülür* 42a/6

- **Fülden fiil yapma eki –(I)n**

“Eski Türkçeden farklı olarak Eski Anadolu Türkçesinde ekin yardımcı ünlüsü genellikle düzdür. Çok nadir olmakla beraber vokal ahanegine uyarak yuvarlaklaştığı da görülmektedir (Gabain 1988: 59; Timurtaş 2005: 54).” Metnimizde bu ek bazen düz bazen yuvarlak ünlü ile kullanılmıştır:

- *alına* 118b/9, *bilindi* 101b/6, *edine* 99a/6, *ısınmağa* 41b/6
- *dürtinmek* 87a/3
- *görünse* 33b/3, *oluna* 128b/9

- **Fülden isim yapma eki –(y) IcI**

Oğuz Türkçesi devrinde daima düz ünlülü kullanılan bu ek metnimizde 5 fiile 19 kere her iki ünlüsü de düz ünlülü olarak bağlanırken 1 yerde ilk ünlüsü yuvarlak ikinci ünlüsü düz şekliyle kullanılmıştır:

- *tapucılar* 75a/6
- *yırtıcı* 9a/2, *alıcı* 18b/5, *başıcı* 10a/2, *kesici* 49b/7, *şatıcı* 18b/5

- **İsimden isim yapma eki +(I)ncI**

“Eski Anadolu Türkçesi devrinde olduğu gibi metnimizde de ekin ilk ünlüsü dudak uyumuna tabi olurken ikinci ünlüsünün düz-dar olması hasebiyle ek, uyum dışında kalmaktadır (Gülsevin 1997: 118).” Bu özellik genel olarak metnimizde de geçerlidir. Fakat *toğuzuncı* kelimesinde iki türlü yazılış görülmektedir. Metnimizde 17 yerde geçen bu kelime 5 kere ilk ünlüsü yuvarlak ikinci ünlüsü düz (*toğuzuncı*) 12 kere de her iki ünlüsü de düz (*toğuzıncı*) olarak karşımıza çıkmaktadır:

- *altıncı* 5b/1, *beşinci* 5a/7, *ikinci* 4b/6, *sekizinci* 5b/4
- *toğuzıncı* 5b/4...
- *dördüncü* 7a/4, *onuncu* 9b/1, *toğuzuncu* 20a/4, ...

İncelediğimiz eserde bu eklerin, büyük ölçüde Oğuz Türkçesi devresindeki ses yapılarını muhafaza ettiği, ekseriyetle ünlüleri düz olmakla birlikte yer yer yuvarlaklaşmaya başladığı ve uyuma girmiş olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmaya dudak uyumunun incelenmesi bakımından kaynaklık eden metin 16. yüzyılda yazılan Kitâb-ı Melheme'dir. Ses ve şekil yapısı itibari ile devirler arası geçiş özelliği gösterir. Dudak uyumunu kelime kökleri ve eklerde olmak üzere iki başlıkta inceledik. Ekleri de yuvarlak ünlülü ekler, ünlüsü düzleşebilen yuvarlak ünlülü ekler, düz ünlülü ekler ve ünlüsü yuvarlaklaşabilen düz ünlülü ekler diye dört ana başlıkta inceledik. Metnimizde dudak uyumu açısından en göze çarpan özellik kelime tabanlarında ve eklerde görülen iki şekilliliktir. Kelime tabanlarının ve eklerin hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekilleri artık bu dönemde dudak uyumunun başladığını göstermektedir.

Tabi ki yalnızca bir eserden hareketle dildeki değişme ve gelişmelerle ilgili kesin sonuçlara varmak çok güçtür. Bu çalışma Kitâb-ı Melheme'nin dudak uyumu açısından hangi aşamada olduğunu ve nasıl bir gelişim gösterdiğini tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu ve bundan sonra yapılacak olan benzer başka çalışmalarla daha sağlıklı ve kesin bilgiler elde edilecek ve sorunların çözümünde önemli bir gelişme kaydedilecektir.

Kaynakça

- Banguoğlu, Tahsin. (1986). Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları.
- Brendemoen, Bernt. (1980). "Labiyal Ünlü Uyumunun Gelişmesi Üzerine Bazı Notlar", İstanbul: Türkiyat Mecmuası, c. XIX, 1977-79.
- Develi, Hayati. (1995). Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar, Ankara: TDK Yayınları.
- Duman, Musa. (2000). Birgili Muhammed Efendi, Vasiyyet-nâme, Dil İncelemesi, Metin, Sözlük, Ekler İndeksi ve Tıpkıbasım, İstanbul: R Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1993). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım.
- Gaban, A.Von. (1988). Eski Türkçenin Grameri, çev.: Mehmet Akalın, Ankara: TDK. Yay,
- (1998). "Eski Türkçe", çev.: Mehmet Akalın, Tarihî Türk Şiveleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları s. 29-66.
- Gülsevin, Gürer. (1997). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: TDK Yayınları.

- Gülsevin, Gürer- BOZ, Erdoğan. (2004). Eski Anadolu Türkçesi, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Johanson, Lars. (1981). “The Indifference Stage Of Turkish Suffix Vocalism”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1978-79, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (1995). Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, Ankara: TDK Yayınları.
- . (1973). Sadru’-d-dîn Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara: DTCF Yayınları.
- . (1994). Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri Ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara: TDK Yayınları.
- . (1989). “Eski Anadolu Türkçesindeki –van / - ven, -vuz / -vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağzlarındaki Kalıntıları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1964, Ankara: TDK Yayınları., s. 43-65.
- Özkan, Mustafa. (1995), Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- . (1993). Mahmûd b. Kâdî-i Manyas GülistanTercümesi, Giriş – İnceleme – Metin – Sözlük, Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Talat. (2000). Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara: Şafak Matbaacılık.
- . (2008). *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- . (2000). *Orhun Türkçesi Grameri*, Ankara: Şafak Matbaacılık.
- . (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg Yayınları.
- Timurtaş, Faruk Kadri. (1994). Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl (Gramer-Metin-Sözlük), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Türkçe Sözlük* .(2010). Ankara: TDK Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü*. (1983). Ankara: TDK Yayınları.
- Yücel, Bilâl. (2002). *Mahmud Paşa Adnî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- . (2000). “Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sivas: 75-114.
- . (1999). “700 Yıl Ara İle Batı Türkçesi Grameri Üzerine: I İsim İşletme Ekleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sivas: 125-183.